

Красносільська А. О.

ЗАСАДИ ГРАДУАЛІСТИЧНОГО ПІДХОДУ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ

У статті автор досліджує зміст консолідації демократії та аналізує поняття демократії з огляду на потребу визначення консолідації демократії як політичного режиму. Досліджено підходи до визначення рівня демократії, співмірного із консолідованою демократією, та окреслено теоретико-методологічні засади градуалістичного підходу до визначення консолідації демократії.

Ключові слова: консолідація демократії, демократія, політичний режим.

A. Krasnosilska. On Gradual Approach to Democratic Consolidation. *This article studies democratic consolidation as consolidation of political regime and analyzes definitions of democracy as applicable to democratic consolidation. Approaches to defining the level of democracy compatible with democratic consolidation are studied and theoretical and*

methodological basis for gradual approach to democratic consolidation is outlined.

Key words: *democratic consolidation, democracy, political regime.*

Попри значну поширеність поняття «консолідація демократії» у теоретичних та прикладних дослідженнях його корисність викликає дедалі більше сумнівів. Це пов'язано із недостатньою чіткістю та надмірною широтою поняття, а також із використанням для його визначення штучного уявлення про ліберальну демократію, що разом зменшує спроможність поняття «консолідація демократії» адекватно описувати політичну дійсність. На зазначені проблеми звертають увагу сучасні дослідники А. Шедлер, С. Барракка, І. Титарь, І. Хінтба тощо. Уточнення поняття консолідація демократії без нівелювання його прогресивного нормативного орієнтира та одночасно без зайвого універсалізму можливе через застосування градуалістичного підходу до визначення консолідації демократії. Ця стаття має на меті окреслити теоретико-методологічні засади такого підходу.

Класичні визначення консолідації демократії (Ф. Шміттера та Н. Гілло, А. Пшеворського, Г. О'Доннелла, Х. Лінца та А. Степана тощо) є досить схожими за своєю суттю та змістом. Спільні елементи цих визначень переважно вбудовані у метафору «демократія як єдина гра», запропоновану А. Пшеворським [1, с. 66] та використану низкою інших дослідників. Консолідація демократії включає, по-перше, формування консенсусу політичних акторів щодо демократичних правил взаємодії, залучення до такого консенсусу потенційно або фактично недемократичних акторів та формальне закріплення таких правил; по-друге – наявність передбачуваної поведінки, що відображає фактичну згоду акторів діяти, зокрема, вирішувати конфлікти у рамках визначених інститутів або принаймні відсутність поведінки, що суперечить демократичним правилам; по-третє – визнання демократичних інститутів як єдино легітимних і серед еліт, і в суспільстві загалом. Як бачимо, такий підхід є значною мірою процедурним, не

тяжіє до нормативності, а також є прийнятним за будь-якого розуміння демократії як нормативного горизонту консолідації.

Логіку дослідників щодо механізму консолідації демократії можна реконструювати наступним чином: правила гри є такими, що задовольняють усіх основних політичних акторів; правила формалізуються; правила стають передбачуваними, оскільки актори приймають їх як вигідні, а кожна вагома політична сила має впевненість, що опоненти також діятимуть у межах демократичних правил; демократія набуває ознак самопідтримуваності.

Надалі розуміння консолідації демократії як формування та прийняття політичними акторами демократичних процедур та інститутів переважно не заперечується, проте теоретичні вимоги до консолідованої демократії послідовно розширюються. До визначення цього явища додаються вимоги щодо: нейтралізації антисистемних акторів; відсутності сфер суспільно-політичного життя, на які не поширюються демократичні правила; поширення демократичних цінностей серед громадян у цілому; забезпечення функціонування механізмів представництва інтересів через партійну систему та поза нею; децентралізація держави; забезпечення належного правосуддя; подолання корупції; стабілізація ринкової економіки та навіть зменшення бідності тощо [2, с. 91-92]. Як слушно зазначили Х. Лінц та А. Степан, багато дослідників, вдаючись до такого розширення, включали до визначення консолідованої демократії усі можливі характеристики режиму, пов'язані із загальною якістю демократії [3, с. 14]. Перелік таких додаткових елементів консолідації демократії є потенційно безмежним, а їхня необхідність – досить дискусійною.

Оновлюючи визначення консолідації демократії, А. Шедлер, С. Барракка, І. Хінтба пропонують повернутися до ранніх класичних підходів та розуміти консолідацію демократії як забезпечення її тривалого існування та запобігання поверненню до менш демократичних станів, як це пропонували, зокрема, Г. О'Доннелл і С. Валенцуела. До цього І. Титар додає позитивний елемент посилення

демократичного режиму, напрям та межа якого мають визначатися окремо для кожного конкретного випадку [4, с. 52]. Натомість А. Шедлер обґрунтовує необхідність винесення поглиблення демократії за межі поняття консолідації демократії для зосередження на закріпленні уже набутих режимом якостей [5, с. 104].

У будь-якому разі сучасні дослідники не заперечують виокремлені вище складові класичних визначень консолідації демократії з огляду на процес її досягнення. За такого підходу об'єктом характеристики фактично стає консолідація політичного режиму як родове поняття щодо консолідації демократії.

Теоретично завершене та придатне для практичного застосування уявлення про консолідацію демократичного політичного режиму потребує у першу чергу визначення власне демократії, яка підлягає консолідації, та розмежування неконсолідованої демократії або демократії, що консолідується, та недемократичного режиму для цілей цих визначень. На це звертають увагу практично усі дослідники консолідації демократії, зокрема С. Валенцуела, Т. Карл та Ф. Шміттер, Г. О'Доннелл, Х. Лінц та А. Степан, Л. Даймонд.

Характеристика демократії як режиму (Ф. Шміттер, В. Банс, В. Гельман тощо) задає важливе методологічне обмеження: демократія як режим має тлумачитися процедурно, натомість елементи, асоційовані із результатами функціонування демократії, не мають бути критеріями визначення демократії. Проте, як буде показано нижче, не всі підходи до визначення демократії у дослідженнях консолідації демократії відповідають зазначеному обмеженню.

Для упорядкування підходів до змісту поняття демократії як режиму доречно послуговатися класифікацією Т. Ландмана. Дослідник виділяє процедурне, ліберальне та соціально-орієнтоване визначення демократії [6, с. 3]. Процедурні визначення демократії так чи інакше базуються на визначенні поліархії Р. Даля. Ключовим елементом поліархії, як відомо, є відкритий та виборний характер влади. Забезпечити це, на думку Р. Даля, мали:

змагальність політичного процесу, що передбачає наявність, власне, вільних і чесних періодичних виборів, легітимність опозиції, забезпечення свободи слова та свободи об'єднання; і участь, забезпечена передусім гарантіями виборчих прав та їх загальністю [7, с. 11]. Визначення поліархії Р. Даля цілком достатньо для розмежування демократій та недемократичних режимів. Інші підходи до визначення демократії формуються через розширення процедурного визначення, проте не заперечують його.

Ліберальні визначення демократії додають до процедурного більш чітко виражений компонент захисту прав людини та громадянина (С. Мейнуоринг, Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер), а також акцентують увагу на забезпеченні верховенства права, розподілу влади та наявності певної системи стримування і противаг (Л. Холмс). До цього Л. Даймонд додає, що якщо процедурна демократія концентрується переважно на виборах, то ліберальне тлумачення передбачає ширший набір процедур вираження, представлення та оскарження інтересів [8, с. 31].

Нарешті, соціально-орієнтовані визначення демократії визнають компоненти процедурного та ліберального визначень, проте розширюють коло обов'язкових для захисту прав, додаючи соціальні та економічні.

Таким чином, усі дослідники демократизації погоджуються відносити до необхідних ознак демократії процедурні складові. Інші ознаки демократії не вважаються необхідними, стосуються не сутності демократії, а результатів її функціонування і з огляду на це можуть визначати лише певні підтипи демократії. Наприклад, фактичний високий рівень громадської участі в урядуванні вирізняє демократію учасницького типу, а досягнення певного рівня соціально-економічної рівності – соціальну демократію.

Наступним важливим для встановлення сутності консолідації демократії питанням є визначення рівня демократичності, співмірного із консолідованою демократією. Наразі згода між дослідниками демократизації щодо мінімальних складових демократії не призвела до формування згоди щодо рівня демократії, який має асоціюватися із її консолідацією. Підходи до визначення

такого рівня сформувався на основі процедурного та ліберального вимірів демократії, оскільки більшість дослідників демократизації так чи інакше тяжіють до одного із цих уявлень про демократію. У науковій літературі з ініціативи В. Меркеля такі підходи до характеристики консолідації демократії прийнято позначати як мінімалістичний та максималістичний, відповідно [9, с.13].

Прихильники мінімалістичного підходу до визначення консолідації демократії вважають, що встановлення електоральної або розширеної електоральної демократії цілком достатньо для консолідації. Показово, що до цього напрямку можна віднести більшість «класиків» досліджень консолідації демократії, зокрема Г. О'Доннелла, А. Пшеворського, Л. Даймонда, С. Валенцуелу, Ф. Шміттера, а також таких сучасних дослідників, як Б. Паррота, П. Копецкі та К. Мудд. Переважно ці дослідники виходять із негативного визначення консолідації демократії, тобто пов'язують її із відсутністю загрози регресу до менш демократичних станів [5, с. 95] та використовують електоралістичне, мінімальне процедурне або розширене мінімальне процедурне визначення демократії. Це передбачає оцінку інституційного середовища демократії, тобто забезпечення для політичних акторів можливостей, пов'язаних із участю та конкуренцією, а на поведінковому рівні – відповідності неформальних практик діяльності акторів формальним інститутам (Г. О'Доннелл [10, с. 40]). Натомість поза увагою залишаються питання розподілу влади, системи стримувань та противаг, забезпечення підзвітності влади, ступінь верховенства права, модель політичної культури, політична активність тощо. Варто звернути увагу, що електоралістичне визначення демократії є найменш поширеним у дослідженнях консолідації: нормативний горизонт консолідації демократії зазвичай передбачає вищий рівень демократії.

У свою чергу, максималістичний підхід до консолідації демократії спирається на позитивне та прогресистське визначення консолідації демократії, тобто такі, що пов'язують консолідацію демократії із рухом до більш повної демократії. У межах цього підходу консолідована

демократія, окрім складових мінімальної процедурної демократії, має включати характеристики, пов'язані із ширшим колом акторів, зокрема із формуванням громадянським суспільством (Ф. Шміттер); ширшим переліком інститутів та практик, запровадження яких є необхідним, наприклад, обмеження влади законом (Х. Лінц та А. Степан) чи горизонтальна підзвітність (В. Меркель); а також із змістом та результатами демократичної політики, від фактично високого рівня політичної активності до соціальної справедливості. До представників максималістських підходів можна віднести С. Гантінгтона, Х. Лінца та А. Степана, В. Меркеля, Р. Гантера, Н. Даймандурса, Г. Ю. Пуле тощо.

Не важко помітити, що для максималістичного підходу не характерний консенсус щодо необхідного рівня демократії, а перелік критеріїв такої консолідації демократії є практично безмежним. При цьому частина критеріїв виходить за межі визначення політичного режиму. Більше того, щодо максималістичних визначень слушним є критичне зауваження Г. О'Доннелла: часто не зрозуміло, чи такі визначення виходять із узагальнених характеристик «старих поліархій», чи імпліцитно посилаються на певний ідеальний тип демократії [10, с. 104].

Практичний вимір проблеми вибору мінімалістичного чи максималістичного підходу до визначення демократії для цілей визначення її консолідації полягає у відповідях на два запитання: по-перше, досягнення яких показників дає змогу говорити про завершення консолідації демократії, тобто про фактичну консолідованість демократії; по-друге, які критерії потрібно використовувати для вимірювання процесу консолідації демократії. Без відповідей на ці запитання при практичному використанні поняття виникають випадки, коли одні й ті самі країни в один і той самий момент часу можуть бути оцінені і як консолідовані демократії, і як напівконсолідовані, і як гібридні режими. Крім того, емпіричні дослідження свідчать, що більшість країн відповідають лише частині із запропонованих у межах будь-якого із двох підходів умов, що ставить так звані «проблему порогів» та «проблему визначення відносної ваги індикаторів».

У сучасних дослідженнях консолідації демократії сформувалися два основні підходи щодо відповідей на зазначені запитання. Перший цілком передбачувано полягає у встановленні мінімального процедурного рівня демократії як межі її консолідації. Натомість другий підхід передбачає характеристику консолідації демократії не через дихотомію максимально консолідована/неконсолідована, а як міру консолідації, тобто градуалістично.

Дослідник виділив п'ять аспектів поняття консолідації демократії: запобігання різкому краху демократії та забезпечення її збереження у найближчому майбутньому; уникнення поступового розпаду (ерозії) демократії; завершення (completing) демократії; поглиблення демократії [5, с. 99]. Можна помітити, що перші два підходи належать до групи негативних визначень, наступні два – до групи позитивних та прогресистських. Ця сукупність відображає прогресуючу динаміку змін у континуумі авторитаризм – мінімальна демократія – «повна» демократія.

У своєму першому значенні консолідація демократії як запобігання її краху у першу чергу зосереджена на нейтралізації антисистемних акторів та їхніх антидемократичних цілей. Консолідація демократії як уникнення поступового розпаду (ерозії) демократії до менш демократичних станів переважно пов'язана із уникненням таких загроз, як згортання електоральної конкуренції через забезпечення демократичного характеру функціонування інститутів та налагодження відповідності між формальними інститутами та реальними практиками. Консолідація демократії як її «завершення» є позитивною та навіть прогресистською, переважно асоціюється із рухом від електоральної до більш повної ліберальної демократії. А. Шедлер цілком слушно зазначає, що конкретні складові консолідації у такому значенні не є універсальними, а залежать від характеристик стартової позиції [5, с. 98]. Нарешті, консолідація демократії як її поглиблення опиняється у фокусі після виконання завдань попередніх етапів. Така консолідація передбачає просування до «кращої» або якіснішої демократії, що може включати більшу ефективність уряду, реформування судової системи, формування систем

представництва інтересів у межах партій та поза ними тощо [5, с. 99]. Цілком очевидно, що перелік напрямів поглиблення демократії є невичерпним як теоретично, так і практично для будь-якої країни, причому незалежно від того, наскільки високий показник демократичності вона вже демонструє.

Методологічно схоже, хоча і менш деталізоване, уявлення про співвідношення різних підходів до визначення консолідації демократії пропонують як «класик» досліджень консолідації демократії Т. Л. Карл, так і молодий російський науковець І. Хінтба. Так, Т. Л. Карл погоджується, що погляд на зміст консолідації демократії визначається відповідно до кожного конкретного досліджуваного випадку; наприклад, щодо нестабільних демократій консолідація може поставати як нівелювання загроз, що надходять з боку недемократичних акторів [11, с. 6]. І. Хінтба обґрунтовує можливість формування нормативних орієнтирів консолідації демократії: електоральної демократії для негативної консолідації та ліберальної – для позитивної [12, с. 14].

Аналіз субстанційних підходів до визначення консолідації демократії дає змогу сформуванню наступні методологічні обмеження щодо визначення явища у цілому. По-перше, зміст консолідації демократії може бути досить багатоманітним та відрізнятися залежно від стартових позицій та нормативних орієнтирів; консолідація також можлива на основі різних моделей демократії. По-друге, рівні консолідації демократії – інституційний та соціокультурний – можуть розглядатися як базові для аналізу за практично будь-якого підходу до визначення консолідації демократії. Незалежно від того, яке завдання консолідації демократії буде покладено в основу її визначення (від уникнення розпаду демократії до її поглиблення), вивчення процесу консолідації демократії потребуватиме аналізу на рівні інститутів, поведінки та цінностей та/або переконань. По-третє, консолідацію демократії не можна розглядати як незворотні зміни, вона створює лише «резерв стійкості», що унеможливорює швидкий та «комплексний» розпад демократії.

Отже, стає очевидним, що консолідація демократії може розумітися по-різному залежно від стану відліку та бажаного нормативного орієнтиру. В основу градації консолідації демократії може бути покладена схема додавання атрибутів демократії з огляду на послідовні цілі консолідації демократії, де кожен наступний містить попередній і одночасно є повнішим, порівняно з попереднім. Основною такого підходу можуть стати напрацювання С. Колера та А. Левицькі, Т. Ландмана та А. Шедлера, а також молодих дослідників І. Хінтби та І. Титаря.

Градація завдань та нормативних цілей консолідації демократії може складатися із: електоральної демократії для запобігання швидкому розпаду демократії; мінімальної процедурної демократії для запобігання ерозії демократії; розширеної мінімальної процедурної демократії або ліберальної демократії для завершення демократії; ліберальна демократія або інший підтип демократії – для поглиблення демократії.

Розробляючи градуалістичну схему консолідації демократії, доцільним буде обмежитися ознаками демократії, що характеризують процедурний рівень демократії. Ознаки, що асоціюються зі змістом і результатами демократичного процесу, слід виключити із описуваної схеми консолідації демократії як такі, що характеризують різні типи демократії. Такий підхід дасть змогу також розмежувати уявлення про консолідації різних типів демократії та різні ступені консолідації демократії.

Попередня схема можемати такий вигляд:

Завдання КД	Нормативний орієнтир	Ознаки	
		Інституційний рівень	Соціокультурний / Поведінковий рівень
Запобігання краху демократії	Електоральна демократія	Регулярні вибори	Нейтралізація уя- влення про прий- нятність невибор- чих способів фор- мування уряду; Згода/залучення усіх значущих

			акторів на конкуренцію через вибори, не вдаючись до масових порушень; Нейтралізація антисистемних акторів.
Запобігання розпаду демократії	Електоральна демократія або мінімальна процедурна демократія	1. Право на свободу слова та право на об'єднання; 2. Виборчі права; 3. Змагальність виборчого процесу та входження у нього усіх ефективних політичних сил; 4. Контроль за урядом з боку обраних представників; 5. Відсутність необраних груп чи інститутів вето.	Інструментальна цінність демократичних правил; передбачуване дотримання акторами демократичних правил; відповідність формальних інститутів та неформальних практик.
Завершення демократії	Ліберальна демократія	1. Обмеження влади законом, верховенство права; 2. Система стримувань та противаг; 3. Система судового захисту прав. 4. Підзвітність обраних представників, у т.ч. у міжвиборчий період 5. Залучення громадянського суспільства	Принципова цінність демократії; широка легітимність демократичного режиму.

Використання градуалістичного підходу до аналізу конкретних випадків консолідації демократії має наступні переваги. По-перше, цей підхід дає змогу фіксувати динаміку руху у напрямі консолідації демократії та

відрізнати випадки, для аналізу яких більш коректно використовувати поняття гібридних режимів. По-друге, градуалістичний підхід дасть змогу повніше охарактеризувати власне практику консолідації демократії: образно, це дасть змогу дати відповідь на запитання, «яка консолідація насправді відбувається?», замість відповіді: «чи відбувається консолідація у тому вигляді, якою її вважають доречною дослідники?».

Отже, пропонується характеризувати консолідацію демократії як процес становлення та стабілізації інституційного та соціокультурного (та поведінкового) компонентів демократичного політичного режиму, спрямований на запобігання регресу політичного режиму до менш демократичних станів та поглиблення його демократичності відповідно до обраного нормативного орієнтира. Алгоритм емпіричного дослідження консолідації демократії за такого підходу може мати такий вигляд: оцінити демократичний статус країни на момент завершення транзиту; виявити орієнтири цих країн щодо бажаного рівня демократії позитивно (через дії щодо його досягнення) або негативно (дії щодо недопущення або обмеження певних демократичних інститутів/практик); оцінити досягнутий рівень демократії з огляду на складові процесу консолідації демократії.

Наразі актуальним видається уточнення ознак для кожного із рівнів градуалістичного підходу до визначення консолідації демократії, а також уточнення послідовності додавання таких ознак з огляду логіки процесів консолідації демократії. Зазначені уточнення можливі виключно на базі емпіричних досліджень.

---

1. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке // Теория и практика демократии. Избранные тексты / Пер. с англ.; под ред. Иноземцева В., Капустина Б. – М.: Ладомир. – 2006.

2. Schmitter Ph., Guilhot N. From transition to consolidation. Extending the concept of democratization and the practice of democracy // Democratic and capitalist transitions in Eastern Europe: lessons for the social sciences / Edited by M. Dobry. – Dordrecht: Kluwer academic publishers. – 2000.

3. Linz J., Stepan A. Toward Consolidated Democracies // Journal of Democracy. – 1996. – Vol. 7. – № 2.
4. Титарь И. Консолидация демократии: проблема определения понятия // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 4.
5. Schedler A. What is Democratic Consolidation? // Journal of Democracy. – 1998. – Vol. 9. – № 2.
6. Landman T. Developing Democracy: Concepts, Measures, and Empirical Relationships // Centre for Democratic Governance University of Essex Background Paper. – May. – 2007.
7. Dahl R. Dilemmas of Pluralist Democracy. – New Heaven: Yale University Press. – 1982.
8. Даймонд Л. Определение и развитие демократии // Теория и практика демократии. Избранные тексты / Пер. с англ.; под ред. Иноземцева В., Капустина Б. – М.: Ладомир. – 2006.
9. Merkel W. Plausible theory, unexpected results: the rapid democratic consolidation in East and Central Europe // IPG. – 2008. – № 2.
10. O'Donnell G. Illusions about Consolidation // Journal of Democracy. – 1996. – Vol. 7. – № 2.
11. Див.: Issues in the consolidation of democracy in Latin America and Southern Europe in comparative perspective. A rapporteurs' report // Kellogg Institute, University of Notre Dame Working papers series. – № 1130. – October 1988.
12. Хинтба И. Консолидация демократии: сущность, факторы, модели: автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02/ И. Р. Хинтба. – М., 2009.